

SURXON VOHASIDA QADIMGI VA ILK O'RTA ASRLARDA HUNARMANDCHILIK SOHALARINING IJTIMOYIY-IQTISODIY ASOSLARI

Ergasheva Sayyora Abdusoatovna

Termiz davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrası katta o'qituvchisi,

Orcid ID: 0009-0004-1881-7200

UO'K (UDK): 94(575.151

Annotatsiya: Maqolada Surxon vohasida qadimgi davrdan ilk o'rtasrlargacha bo'lgan davrdagi hunarmandchilik tarixi uzoq yillar davomida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarning ilmiy xulosalari asosida keng yoritilgan. Asosiy e'tibor Surxon vohasida ilk hunarmandchilik turlari bo'lgan tikish-bichish, kulolchilik, mato to'qish, temirchilik, shishasozlik o'rtasrlarda kelib esakemasozlik paydo bo'lishi kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, Surxon vohasining qadimgi madaniyat o'choqlaridan Sopollitepa, Jarqo'ton, Budrachtepa, Kuchuktepa, Pishaktepa, Tallashqon, Jondavlattepa, Qiziltepa, Bandixontepa, G'ozimulla, Hayitobodtepa, Tumanqo'rg'onlardan topilgan hunarmandchilik mahsulotlari haqida fikrlar yuritiladi.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, igna, kulolchilik, keli, tegirmon, to'qimachilik dastgohi, usta-kulol, kulolchilik charxi, sopol qozon, xumdon, metallsozlik, qurolsozlik, shishasozlik, pichoqlar, o'roq, tesha, ketmon, shamdon, surmadon, qoshtergich, ko'zgu.

Аннотация: В статье всесторонне освещается история ремесленного производства в Сурхандарьинском оазисе с древнейших времён до раннего Средневековья на основе научных выводов, полученных в результате многолетних археологических исследований. Основное внимание уделяется таким ранним видам ремёсел, как шитьё, гончарное дело, ткачество, кузнечное и стеклодувное ремесло, а также появлению кораблестроения в средневековый период. Кроме того, рассматриваются изделия ремесленников, обнаруженные на древних культурных памятниках региона — Сополлитепа, Жаркутан, Будархтепа, Кучуктепа, Пишактепа, Таллашкан,

Жондавлаттепа, Кызылтепа, Бандихонтепа, Гозимулла, Хаитободтепа и Туманкургон.

Ключевые слова: ремесленное производство, игла, гончарное дело, ступа (кели), мельница, ткацкий станок, гончар-мастер, гончарный круг, глиняный котёл, гончарная печь (хумдон), металлообработка, оружейное дело, стеклодувное ремесло, ножи, серп, тесло, мотыга, подсвечник, сурьмадон (сосуд для сурьмы), щипчики для бровей, зеркало.

Annotation: This article provides a comprehensive overview of the history of handicrafts in the Surkhan Oasis from ancient times to the early Middle Ages, based on the scientific conclusions of long-term archaeological research. The main focus is placed on the early forms of craftsmanship in the region, such as sewing, pottery, weaving, blacksmithing, and glassmaking, as well as the emergence of shipbuilding during the medieval period. The article also discusses the artisanal products discovered at ancient cultural sites of the Surkhan Oasis, including Sopollitepa, Jarkutan, Budrakhtapa, Kuchuktepa, Pishaktepa, Tallashkan, Jondavlattepa, Kiziltepa, Bandikhontepa, Gozimulla, Khayitobodtepa, and Tumankurgan.

Keywords: handicrafts, needle, pottery, keli (grinding tool), mill, weaving loom, master potter, potter's wheel, clay cauldron, kiln, metalworking, weapon-making, glassmaking, knives, sickle, adze, hoe, candlestick, kohl container, tweezers, mirror.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi shakllangan qadimiy hududlardan biri bo'lgan Surxon vohasi o'zining qulay geografik joylashuvi, tabiiy resurslarga boyligi hamda qadimdan rivojlangan dehqonchilik-merosxo'rlik

an'analari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, qadimgi davrdan boshlab ilk o'rta asrlargacha bo'lgan tarixiy bosqichlarda vohada hunarmandchilik sohalarining shakllanishi va taraqqiyoti mahalliy aholi hayotining ajralmas bir qismi sifatida namoyon bo'lgan. Bu jarayonlar, o'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy tizimning muhim tayanchi, savdo-madaniy aloqalarning vositachisi va moddiy madaniyat rivojining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ahamiyat kasb etadi.

Surxon vohasida hunarmandchilik faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy asosi ko'p omillarga tayanadi. Bular qatorida tabiiy-geografik muhit, aholining turmush tarzi, qadimiy dehqonchilik madaniyati, qo'shni hududlar bilan aloqalar, shuningdek, mahalliy xom ashyo zaxiralari va mehnat resurslari asosiy o'rin tutadi. Ana shu omillar ta'sirida vohada turli xil hunarmandchilik tarmoqlari – kulolchilik, to'qimachilik, temirchilik, yog'ochsozlik, shishasozlik, qurolsozlik va boshqa sohalar bosqichma-bosqich shakllanib, yuksak darajada rivoj topgan. Ushbu maqolada qadimgi davrdan to ilk o'rta asrlargacha bo'lgan davr mobaynida Surxon vohasida hunarmandchilik faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari arxeologik topilmalar, yozma manbalar hamda etnografik dalillar asosida o'rganiladi. Maqolaning maqsadi – ushbu hududda hunarmandchilik tarmoqlarining qanday shakllangani, ularning ijtimoiy hayotdagi o'rni va iqtisodiy tizimdagi funksional vazifalarini tahlil qilishdan iborat.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Hunarmandchilik tarixiga nazar tashlar ekanmiz, arxeolog olimlarning olib borgan tadqiqot natijalariga ko'ra mezolit davri yodgorliklari (Qayla yodgorligidan topilgan, Zarautsoy rasmlarida kuzatilgan)dan topilgan baliq suyagidan yasalgan ignaning topilishi mezolit odamlarining tikish-bichish ishlari bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Ushbu igna shakl jihatidan hozirgi zamon ignalarini eslatadi va eng qadimgi igna hisoblanadi[14].

Eramizdan avvalgi III-II ming yilliklarda O'rta Osiyoda ikkinchi mehnat taqsimoti – dehqonchilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi yuz

berdi. Ushbu davrda hunarmandchilikning metallga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik kabi turlari keng tarqaladi. Neolit davrining so'ngidan boshlab, sopoldan yasalgan qozonlar, yumshoq tarkibli toshlardan keli, tegirmon toshlar yasalganligini ko'rsatuvchi ashyoviy manbalar topilgan.

Kulolchilik O'rta Osiyoda neolit davrida paydo bo'lgan bo'lsada, uning tez sur'atlar bilan rivojlanishi bronza davrida kulolchilik charxining kashf etilishi bilan bog'liq. Kulolchilikda tez aylanadigan charxning qo'llanila boshlanishi yuqori sifatli, xaridorgir, turli xil shakldagi sopol idishlarning ko'plab ishlab chiqarilishiga imkon yaratadi. O'z uslubi va an'analarga ega bo'lgan ustakulollar paydo bo'ladi. Akademik A. Asqarovning yozishicha, har bir mahallaning o'z belgisi yoki tamg'asiga ega bo'lgan ustaxonalari bo'lgan[1]. O'zbekistonning janubida joylashgan Sopollitepaning topilishi va uni ochib o'rganish katta ahamiyat kasb etdi. Arxeologi A.A.Asqarov bu tepalikni to'liq o'rgandi. Bu yodgorlikdan chiqqan topilmalar bir madaniyatga oid bo'lib, uning dastlabki yodgorligi Sopollitepa deb bilan nomlandi[8]. Sopolli madaniyati davrida sopol buyumlar ishlab chiqarish nihoyatda taraqqiy etgan. Ayniqsa, kulolchilik charxida tayyorlangan idishlar shaklining yetukligi, nihoyatda nozikligi, yaxshi pishirilganligi, yengilligi va jarangdorligiga hech qaysi davr sopoli tenglasha olmaydi. Sopolli madaniyatining barcha bosqichlarida sopollar garchi bir-biriga o'xshasa-da, sinchiklab qaralsa, ularning bir-biridan farqi seziladi. O'zining nozikligi va shaklining yetukligi jihatidan sopolli bosqichining sopollari boshqa barcha bosqich sopollaridan ustun turadi. Eneolit davriga kelib, kulolchilik ancha rivojlangan. Sopol buyumlar endi o'choqda emas, balki xumdonlarda pishiriladigan bo'lgan. Olovda emas, olov hilida pishgan sopol buyumlar sifat jihatidan beqiyos o'zgardi.

Bronza (jez)davri (er.av. III-II ming yilliklar)da kulolchilik charxining kashf etilishi sopol idishlarning shaklan o'zgarishi, ya'ni bejirim va chiroyli yasallishiga, san'at

asari darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Bronza davrida yaratilgan sopol charxi va xumdonlar kulolchilik sohasida hozirgi kungacha hech bir o'zgarishsiz foydalanib kelinmoqda. Arxeologik tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, Jarqo'ton bosqichining sopollari sopolli bosqich sopollariga qaraganda og'ir va ancha qo'pol ishlangan bo'lsada, bu yerda kulollar mahallalari paydo bo'lganligi kuzatilgan [13]. Keyinchalik (eramizdan avvalgi II ming yillik oxirlarida) faqatgina kulolchilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan aholi manzilgohlari ham paydo bo'ladi[16]. Jarqo'tonda olib borilgan qazishmalar natijasida bu yodgorlikda ilk shaharlarga xos bo'lgan ibodatxona, hukmdorlar saroyi, mudofaa inshootlari, hunarmandchilik inshootlari, aholi yashaydigan mahobatli uylar qoldiqlari va yuqori moddiy madaniyat namunalari topilganki, shu osori-atiqalar natijasida Jarqo'ton yodgorligi ilk shaharlar qatoriga kiritilgan[2].

Eneolit davrida ipak va jundan to'qish boshlanganligini shu davr yodgorliklaridan mato parchalari, shuningdek, ushbu davrga oid deyarli barcha aholi manzilgohlaridan, jumladan Sopollitepadan, to'qimachilikda qo'llanilgan urchuq va urchuqboshlar topilgan. Bu bilan aytish mumkinki, O'zbekiston ipakchilikning ilk vatanlaridan biri bo'lganligi haqida fikrlar ham bir muncha asoslidir[1]. Xuddi shu davrda to'qimachilik dastgohlarining kashf etilishi, o'z navbatida, to'qimachilikning rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Hunarmandchilikning dastlabki turlari bo'yicha qadimgi yozma manbalardan bir "Avesto"da ham uchraydi. "Avesto" jamoasining dehqon va chorvador aholisi temirni bilganligi va undan keng foydalanganligi xususida, "Avesto"da maxsus hunarmand, kulol, to'quvchi kabi ma'nolarni anglatgan so'zlarni topishganlar[9]. "Avesto"da hunarmandchilikning yana bir turi temirchilikning umuman, temirning kashf etilganligi to'g'risida aniq ma'lumotlar bo'lmasa-da, "Kichik Avesto"dagi "ayah" so'zini V.Geyger temir deb o'qigan bo'lsa, A.Bartolome bu terminni umumlashtirib metall deb tarjima qilgan[17]. Sherobodning

G'oz qishlog'ida joylashgan ilk temir davriga oid yodgorlikdan o'g'ir topildi. U yumshoq, tarkibli monolit toshdan yasalgan bo'lib, balandligi 22 sm, eni 20 sm, keli ichining chuqurligi 12 sm. O'g'ir (keli) fors tilida "hovana" deb atalib, Zardushtiylikda otashkodaning eng muhim ashyolaridan biri hisoblangan. Tadqiqotchilar fikricha ushbu qurollar ibodat qurollari bo'lib, havm giyohini yanchishda foydalanilgan va undan havm urfodatida ishlatiladigan sharbatlar (xaoma) tayyorlangan[18].

"Avesto"ning Videvdat qismidan Ye.E.Kuzmina sopol pishiriladigan xumdonlar to'g'risidagi ma'lumotni topgan[3,11]. "Avesto"da kulolchilik charxi to'g'risidagi ma'lumotlar uchramaydi va ko'plab tadqiqotchilar "Avesto" jamoasini kulolchilik charxini bilmagan yoki undan foydalanmagan deb hisoblaydilar[11].

Surxondaryo viloyatida qadimgi Baqtriya madaniyatining 36 ta yodgorligi aniqlangan. Bu yerda Kuchuktepa, Pishaktepa, Tallashqon, Jondavlattepa, Qiziltepa, Bandixontepa, G'ozimulla, Hayitobodtepa va boshqalar. Ushbu davrda Yunon-Baqtriya davlatida hunarmandchilik san'ati yuqori darajada rivojlangan. Xususan, oltin va kumushdan yasalgan zargarlik buyumlari, kundalik hayotda ishlatiladigan turli idishlar, otlar uchun jihozlar, xudolar haykallari va devoriy rasmlar bizgacha yetib kelgan. Bu mahsulotlarning ko'pchiligi qadimiy karvon yo'llari atrofida joylashgan shahar va qishloqlardan topilgan. O'sha davrga oid yozma manbalarda, jumladan "Milinda-Pankha" asarida ham bu holatlar tilga olingan.

Baqtriyaliklar nafaqat o'zlari rivojlangan san'at, hunarmandchilik va shahar madaniyati sohibi bo'lganlar, balki bu madaniyat ta'sirida Qarshi vohasidagi Yerqo'rg'on, qadimiy Samarqand (Afrosiyob) va boshqa shaharlar Baqtriya madaniyatining bevosita ta'siri asosida shakllangan[4]. Kushon podsholigi hukmronligi davrida o'zining takrorlanmas san'at namunalariga va qurilish uslubiga ega Baqtriya badiiy maktabi shakllangan. Miloddan avvalgi I va Kushon podsholigi davri sopol idishlari juda sifatli ishlanib xilmaxil ko'rinishga ega. Bu davr kulolchiligida to'q

qizil bo'yoqli jimjimador qadahlar, qizil loyli va kul rang tarkibli taqsimcha, ko'za va ko'zalar keng tarqalgan. So'nggi kushon davrida (milodiy III-IV asrlar) sopol buyumlar yanada sifatli ishlanib, ularning sirtidan turli-tuman yulduzlar, buddaning "panja izlari" kabi o'yma va bosma naqshlar beriladi. Ko'zalarning bir qismi ikki baldog'li bo'lib, kosa, tog'oralarning tashqi tarafi, baldog'lari maymun yoki sher kabi hayvonlarning bosh qismlari tasvirlangan shakllar bilan bezatilgan. Ayniqsa, Tumanqo'rg'on (Boysun) yuqori qatlamida topilgan naqshli xum idishlar Shimoliy Baqtriyaning bu davr kulolchiligida noyob nusxalar hisoblanadi. Bir xum idish tashqi tomoniga muhr yordamida kiyikning kamon o'qi teshib o'tgan tasviri tushirilgan bo'lsa, ikkinchi xum bo'g'zida kiyikning sakrashga shay bo'lib turgan ikki qator bosma tasviri o'z aksini topgan[5].

Ilk o'rta asrlarda Surxon vohasida hunarmandchilikning shishasozlik turi jadal suratda taraqqiy topgan. Toxaristonlik ustalar havorang, ko'k shishalardan turli – tuman juda nafis idishlar tayyorlaganlar. Manbalarda "Toxaristonlik ustalar chinnilarni shisha tayyorlashning ba'zi sirlaridan voqif etganlar" deb ta'kidlangan[6]. Aynan ana shu davrda hunarmandchilik xo'jaligi yuksak darajada rivoj topib, ushbu sohaning kulolchilik, metallsozlik, qurolsozlik, to'qimachilik, shishasozlik kabi turlari ancha yuksalgan. Hatto Baqtriya shishasozlari 420 yilda Xitoy poytaxtida turfa rangdagi shishalar tayyorlab xitoyliklarni lol qoldirganlar.

Ilk o'rta asrlarda Shimoli-G'arbiy Toxariston shahar va qishloqlarida temirchilik ham jadal taraqqiy etgan[12]. V asrdan boshlab Ko'hitang va Boysuntog'lardagi konlar jadal o'zlashtirila boshlangan va bu joylarda konchilarning yirik-yirik qal'a va qishloqlari vujudga kelgan. Bu davr metall buyumlari turkumiga turli-tuman surmadonlar, pichoqlar, ish qurollari, jumladan, o'roq, tesha, ketmonlar kiradi.

IX-XIII asrlarda Termiz va Chag'oniyon yurtlarida hunarmandchilik jadal rivojlangan. Hunarmandlar ustaxonasi Termiz va Chag'oniyon shaharlari bilan bir qatorda qishloqlarda ham bo'lgan. Dalvarzintepa

yonidagi G'armalitepa qishloq joylardagi ana shunday kulolchilar ustaxonalaridan biri bo'lgan.

Termizda kulollar mahallasi bir necha gektarni tashkil etgan. Bu shaharda kulolchi ustalar mahallasi bilan bir qatorda temirchilar mahallasi, shishasozlar mahallasi ham bo'lgan. Paxtachilik asosida to'qimachilik taraqqiy etgan. Chag'oniyonning Darzangi qishlog'i to'qimachilik sanoatining markazi hisoblangan. Bu yerdan tashqi bozorga ip, ip kalava, paxta yog'i, har xil to'qima matolar ishlab chiqarilgan. O'lkadagi temirchilik rivojiga Boysuntog' va Ko'hitang tog'laridagi konlarning jadal sur'atda o'zlashtirilishi ham katta ta'sir ko'rsatgan, ya'ni X asrdan boshlab Boysuntog'ning janubiy yonbag'ridagi To'da, Xo'ja Kashkaron, Alami, Xomkondagi Cho'yanli, Ko'hitangdagi Kampirtepa (Konipur) atrofida konlarning yirik-yirik ustaxonalari va mahallalari paydo bo'lgan[4].

Temirchi ustalar mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari bilan bir qatorda antiqa shamdonlar, surmadonlar, qoshtergichlarva ko'zgular yasaganlar. Ular bu buyumlarni ichki va tashqi bozorga olib chiqib sotganlar. Bunday temirchi – ustalar Termiz shahar rabotining Amudaryodagi yaqin joydagi mahallalari bo'lib, ular ham o'zlari yasagan mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, harbiy qurol-aslahalar, ot-ulov anjomlari va boshqalarni ichki va tashqi bozorga chiqarib sotganlar. Termizlik va chag'oniyonlik ustalar temir buyumlarni quyma va bolg'alash uslubida yasaganlar. Misgar ustalar esa buyumlarga bezak berishda o'yma va chizma naqsh usullaridan keng foydalanganlar.

Budrach shaharchasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar davomida topilgan metall idishlar xazinasi o'lkada misgarlikning jadal taraqqiyotidan dalolat beradi. XI asrga oid umumiy og'irligi 300 kilogrammga yaqin bu xazina turli-tuman idishlardan, jumladan, katta-katta qozonlar, hovoncha, shamdon, ko'zalardan iborat. IX-XII asrlar davomida o'lkada hunarmandlari ko'k, havo rang shishadan qadahlar, bankasimon, butilkasimon idishlar, kimyogarlar foydalanadigan kolbalar, grafinlar va pardoz-andoz buyumlarini juda mohirlik bilan yasaganlar. Ayniqsa, termizshohlar

saroyidan topilgan shisha taqinchoqlar o'zining betakror jilosi bilan ajralib turadi. Taqinchoqlarga badavlat chavandozning ov qushi bilan yoki ovchi ayolning otning ro'parasida ov qushini qo'lida ushlab turgan holatlari tasvirlangan. Yana bir taqinchoqda yeldek uchib borayotgan jayron atrofida "sultonlarning sultoni Abul Muzaffar Bahrom shohga" deb arab tilida bitilgan yozuv saqlanib qolgan[10].

IX asrdan boshlab Termiz va Chag'oniyonda ham sirlangan idishlar yasash mukammal o'zlashtirilgan. Bu davrning sopol idishlari, xususan, lagan, kosa, taqsimcha, ko'zalar yashil, jigarrang va sarg'ish sirlarga bo'yalgan. Bir tur idishlar esa oq rangga bo'yalib, ustidan kufiy uslubida bitilgan qora va jigarrang yozuvlar bilan bezatilgan. Idishlarning bir qismi maxsus qoliplarda yasalgan[7]. IX-XII asrlarda idishlarning turlari yana boyib, turfa rangli bo'yoqlarga bezalib, naqshlari ustidan yaltiroq sir bilan qoplanadi. O'yib chizilgan naqsh bilan bezatilgan Termiz kulollarining idishlariga o'xshagan idishlar hatto o'sha davr yirik kulolchilik markazlari hisoblangan Samarqand, Marv, Buxoro, Binkentda ham juda kam uchraydi. Zero, bu faqat Termiz kulolchilik maktabiga xos bo'lsa kerak[15]. Termizlik kulollar o'rta asrlarda simob ko'zalar yasashda ham mashhur bo'lganlar. Ular yasagan simob ko'zalar nafaqat Movarounnahr bozorlarida, balki Xorazm, Xuroson, Iroqi ajam, Hindiston bozorlarida ham sotilgan.

Shu davrda Termizda hunarmandchilikning boshqa sohalari ham

taraqqiy etgan. Bu borada kemasozlik, sovun tayyorlash sohalarini qayd etish mumkin. Shaharda tayyorlangan katta-kichik kemalar Amudaryo bo'yida joylashgan shaharlar o'rtasida qatnab turgan. Manbalarda qayd etilishicha, Termiz Amudaryo o'zanidagi eng yirik port shahri hisoblangan. Termiz kemasozlari yirik shohona kemalar ham yasaganlar. Bu kemalarda Termizga kelgan shohlar, sultonlar daryoda suzib hordiq chiqarishgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Surxon vohasida hunarmandchilikning dastlab toshga, yog'ochga, suyakka ishlov berish kabi turlari mezolit davrida keng tarqalgan bo'lsa, tikish-bichish, kulolchilik, to'qimachilik kabi turlari neolit va eneolit davrida, ilk o'rta asrlarga kelib esa temirchilik, shishasozlik, misgarlik, savdo-sotiq rivojida katta muhim o'rin tutgan kemasozlikning mavjud bo'lganligini yuqoridagi tahlillar asosida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu hunarmandchilik turlari asosida keyingi davr hunarmandchilikning boshqa turlariga "asos solinib" rivojlanganligini bugungi kunda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Surxon vohasida hunarmandchilik turlarining rivojlanishi tabiiy resurslar, aholi ehtiyojlari, geografik joylashuv va savdo aloqalari ta'sirida yuzaga kelgan. Har bir hunarmandchilik turi o'zining texnologiyasi, uskunalari va ijtimoiy ahamiyati bilan alohida o'rin egallaydi. Bugungi kunda ushbu tarixiy hunarmandchilik an'analarini o'rganish milliy madaniy merosni tiklashda muhim omil hisoblanadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Аскарлов А. *Древнеземледельческая культура юга Узбекистана*. – Ташкент: Фан, 1977.
2. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. *Ранняя городская культура и эпохи Средней Азии*. – Самарканд, 1993.
3. *Авесто*. Видевдат 8, 84–85.
4. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. *Сурхондарё тарихидан лавҳалар*. – Ташкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997.
5. Аннаев Т. ва бошқалар. *Бойсун археологик ёдгорликлари*. – Ташкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.

6. Аннаев Т. *Раннесредневековые поселения северного Тохаристана*. – Ташкент: Фан, 1988.
7. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. *Средневековые памятники Сурхандарьи*. – Ташкент: Изд-во лит-ры и искусства им. Гафура Гуляма, 1982.
8. Исомиддинов М. *Сополга битилган тарих*. – Ташкент: Фан, 1993.
9. *История таджикского народа. С древнейших времен до V века до н.э.* / Под ред. Б.Г. Гафурова, Б.А. Литвинского. Т. I. – Москва, 1963.
10. Исаев А., Эргашева С. *IX–XII асрларда Термиз маданияти*. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2001.
11. Кузьмина Е.Е. *Откуда пришли индоарии?* – Москва, 1994.
12. Литвинский Б.А., Соловьёв В.С. *Средневековая культура Тохаристана*. – Москва: Наука, 1985.
13. Масимов И. *Керамическое производство Южного Туркменистана эпохи бронзы*.
14. *Неолит Северной Евразии. Археология с древнейших времён до Средневековья в 20 томах* / Коллектив авторов; под ред. акад. Б.А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1996. – (Российская академия наук). Электрон манба: <https://bibliotekar.ru/3-1-75-neolit/55.htm>
15. Пидаев Ш. *Қадимий Термиз*. – Ташкент: Фан, 2001.
16. Рахмонов У. Раскопки керамических печей Сапалли на поселении Бустан 4 // *ИМКУ*, Вып. 15. – Ташкент, 1979.
17. Geiger W. *Ostiranische Kultur im Altertum*. – Erlangen, 1882.
18. Сагдуллаев А.С. “Авесто”да акс этган диний маросимлар тарихини ўрганишда археологик маълумотлар // “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. – Тошкент–Урганч, 2001.